

نماد شناسی رنگ در هنر اسلامی

عزیه

تالیف:

دکتر - واکونام

نشر مشق نیکو

زمستان ۱۳۹۴

سرشناسه	:	نکونام، جواد، ۱۳۵۸ -
عنوان و نام پدیدآور	:	نمادشناسی رنگ در هنر اسلامی تعزیه / مولف جواد نکونام.
مشخصات نشر	:	نیشابور: مشق نیکو، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	:	۱۳۶ ص.: مصور (بخش رنگی).
شابک	:	9-14-7823-600-978 ۱۰۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبا
یادداشت	:	کتابنامه
موضوع	:	تعزیه -- ایران
موضوع	:	تعزیه -- ایران -- تاریخ
موضوع	:	رنگ -- جنبه های مذهبی -- اسلام
موضوع	:	نمایش -- ایران -- تاریخ
رده بندی کنگره	:	۱۳۹۴ ۸ ن ۸ / ۳۸۳۴ PIR
رده بندی دیویی	:	۵۱۲ / ۸ فا ۲
شماره کتابشناس	:	۴۰۹۴۹۰۰

WWW.Mas'ghenikoo.ir
info@Mas'ghenikoo.ir

نمادشناسی رنگ در هنر اسلامی تعزیه

تألیف	:	جواد نکونام
ویراستار	:	عادلہ سلیمانی
طراح جلد	:	صادق هواخواه حلاج
ناشر	:	مشق نیکو
نوبت چاپ	:	اول - زمستان ۹۴
شمارگان	:	۱۰۰۰ جلد
لیتوگرافی، چاپ و صحافی	:	دقت ۳۳۱۲۵۰۵۲ (خط ۶)
شابک	:	۹۷۸-۶۰۰-۷۸۲۳-۱۴-۹
قیمت	:	۱۰۰۰۰ تومان

حق چاپ و نشر محفوظ می باشد.

مرکز بخش: مشق نیکو ۱۴ ۳۲ ۳۵۱ ۰۹۱۵ - ۹۱۴ ۰۹۱۵۶۰۰۰

یادداشت

نمایش تعزیه، از سنت‌های آیینی و رسوم ملی - مذهبی کهن و معرف بخشی از هویت دینی دیرپای مردم ایران است. بی‌شک، این پدیده مانند سایر پدیده‌های فرهنگی، تحت تأثیر زمینه‌ها، شرائط و ظرفیت‌های فرهنگی و نیازها و ضرورت‌های اجتماعی - تاریخی پا به عرصه وجود نهاده، رشد و تطور یافته و دوام و بقا را تجربه است. بدون شک می‌توان هنر تعزیه را به عنوان یکی از نمایش‌های بومی کشورهای شیعی، از سابق بر هنر اسلامی در هنرهای نمایشی اسلامی دانست.

زبان هنرهای اسلامی، زبان نمادین - رمزگونه است و این رموز و نمادها حامل معنای درونی و ذاتی این هنر بوده و تنها راه بررسی معنای هنر اسلامی و آثار هنری آن بررسی این نمادها و سمبول‌هاست. در واقع می‌توان گفت زبان نمادین، زبانی است که هر در تمدن‌های دینی برمی‌گزیند و مفاهیم درونی خود را در قالب آن بیان می‌کند. استفاده از سمبول‌ها در آثار هنری جزو ضروریات زندگی بشر محسوب می‌شود چون همواره معانی و مفاهیمی غیر فیزیکی برای بشر وجود داشته و دارد. رمز یا نماد ابزاری است برای بیان تصور یا مفهومی که برای حواس ما غایب بوده و ناشناخته و عینی محسوب می‌شود.

در هنر اسلامی تعزیه نیز از عناصر مختلفی استفاده می‌شود که برخی عینی، بعضی تزئینی و نمایشی و پاره‌ای نیز نمادین و سمبلیک‌اند. از مهمترین این عناصر که معنای نمادین و عینی دارند عنصر «رنگ» است عنصری که نقش‌ها و شخصیت‌های معرکه را در ذهن مخاطب تثبیت و تأهیم نماید. اگر رکن اساسی رنگ را از این هنر مذکور حذف نماییم چون جسمی بی روح می‌نماید.

در کشورهای اسلامی که مذهب تشیع پیروان بیشتری دارد، نمایش تعزیه یا شبیه‌خوانی به عنوان گونه‌ای از نمایش در کنار دیگر سبک‌های تئاتری به فعالیت و اجرای نمایش‌های مذهبی می‌پردازد. گرایش هنرمندان هنرهای نمایشی در کشورهای مسلمان و نیز توجه بسیاری از هنرمندان بزرگ هنرهای نمایشی و تئاتر در دنیا به تعزیه و شبیه‌خوانی باعث شده تا در این مورد مقالات و کتب نگاشته و مطرح شود. کثرت مؤلفه‌ها، تنوع اشکال و رنگ‌ها، لایه‌های معنایی متراکم، وجهه نمادین و در نتیجه، قابلیت تفسیرپذیری بالای این آیین موجب شده است تا محققان به ناچار برای کاوش در ابعاد مختلف آن از رویکردهای مطالعاتی متعددی بهره گیرند. نویسنده خوش ذوق این نوشتار نیز به فراخور بضاعت خویش ضمن بررسی

تاریخی - توصیفی این پدیده، به مطالعه تجسمی و نمادین عنصر رنگ در این گونه از هنرهای نمایشی پرداخته است که شایسته تقدیر می‌نماید و ما را بیش از پیش با این هنر دیرپا و کهن ایرانی - اسلامی آشنا می‌نماید.

حمید نصر آبادی

کارشناس هنری - سینمایی

معاونت هنری اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان رضوی

زمستان ۱۳۹۴

www.ketab.ir

فهرست مطالب

۱۱	پیشگفتار.....
۱۳	مقدمه.....
۱۷	فصل اول هنر نمایش در ایران.....
۱۷	نمایش؛ سرگشایی.....
۱۸	تاریخچه در نمایش در ایران.....
۲۲	نمایش قبل از اسلام.....
۲۴	نمایش پس از اسلام.....
۲۷	۱. نمایش عروسی.....
۲۷	۲. نقالی.....
۲۹	۳. تعزیه و تعزیه خوانی.....
۳۰	۴. نمایش های شاد.....
۳۲	نمایش دوره معاصر.....
۳۷	فصل دوم تاریخچه تعزیه و شبیه خوانی در ایران.....
۳۷	تعریف تعزیه در لغت.....
۳۷	تعریف تعزیه در اصطلاح.....
۳۸	تعزیه از نظر شکلی.....
۳۸	پیدایش و پیشینه تعزیه.....
۳۹	روند تکوین و تحول تعزیه در ایران.....
۳۹	۱- دسته های عزاداری.....
۳۹	۲- کاربرد اسباب نمایشی در دسته ها.....
۴۰	۳- شبیه سازی در دسته ها.....
۴۰	شکل اولیه تعزیه خوانی در ایران.....
۴۰	خصوصیات تعزیه خوانی های اولیه.....
۴۱	صورت های ادبی و نمایشی تعزیه.....
۴۱	ویژگی های تعزیه در ایران.....
۴۱	۱- زمینه های دینی و مذهبی.....
۴۱	۲- زمینه های تاریخی.....
۴۲	۳- اجرای نمونه های مثالی عامه.....
۴۲	۴- اسطوره پردازی براساس نمونه های ازلی.....
۴۲	۵- ارکان سه گانه ی تعزیه.....

۴۳	۶- «تراژیک» یا حزن انگیز بودن.....
۴۳	۷- آمیختگی با مجموعه ای از نشانه های نمادی و رمزی.....
۴۳	۸- پیوند با زمان آیین های سوگواری شهیدان.....
۴۴	کارکرد تعزیه خوانی در ایران.....
۴۴	۱- انگاره سازی برای شیوهی رفتار عامه.....
۴۴	۲- انگیزش شور قدسیانه.....
۴۴	۳- ایجاد وهم و خیال.....
۴۵	۴- تطهیر روح و تزکیه‌ی نفس.....
۴۵	۵- گشودن باب توسل جویی و مراد خواهی.....
۴۵	۶- تقویت و استدلالی بینش شهادت.....
۴۵	۷- تسکین دم.....
۴۶	۸- تحکیم بستگی و وحدت.....
۴۶	۹- حفظ و استمرار میر سنتی.....
۴۶	تعزیه در شهرهای ایران.....
۴۷	آل بویه و گسترش تعزیه (ب. نوار و عرادی عاشورا).....
۴۹	شکوفایی و تکامل تعزیه در دوره صفوی، زند و قاجار.....
۴۹	تعزیه در دوره صفوی.....
۵۰	تعزیه در دوره زندیه.....
۵۲	تعزیه در دوره قاجار.....
۵۲	۱- تحول کمی.....
۵۳	۲- تحول کیفی.....
۵۳	۳- تحول اجتماعی.....
۵۵	تعزیه خوانی در زمان فتحعلی شاه و محمد شاه.....
۵۶	تعزیه خوانی در دوره ناصرالدین شاه.....
۵۶	تعزیه خوانی در دوره مظفرالدین شاه.....
۵۶	تعزیه خوانی در دوره محمدعلی شاه و احمد شاه.....
۵۷	تعزیه خوانی در دوره پهلوی.....
۵۹	فصل سوم نماد پردازی در هنر اسلامی تعزیه.....
۵۹	نماد پردازی در هنر اسلامی.....
۶۲	تعزیه؛ هنر اسلامی.....
۶۴	تعزیه؛ بازنمایی یک واقعه تاریخی با نماد و نشانه.....
۶۶	نشانه شناسی عناصر ساختاری و اجرایی تعزیه.....
۶۶	الف - لحن.....
۶۶	ب - لباس.....
۶۷	ج - ابزار.....
۶۷	د - سکو.....
۶۸	ر- موسیقی.....
۶۹	ز- نسخ تعزیه.....

۷۰	و- رنگ
۷۱	ل- زمان و مکان
۷۲	ن- معین الکاء
۷۲	ی - تماشاگر
۷۵	فصل چهارم نمادشناسی عنصر رنگ در میدان تعزیه
۷۵	مبانی زیبایی شناسی رنگ
۷۶	جلوه‌های رنگ در فرهنگ عامیانه مردم ایران (فولکلور)
۷۷	جلوه‌های رنگ در ایران باستان
۷۸	جلوه‌های رنگ در فروغ فرهنگ دینی
۸۱	جلوه‌های تزیینی رنگ در تعزیه
۸۱	رنگ در رخت و لباس تعزیه
۸۲	عما
۸۲	عبا و قبا
۸۲	کفش
۸۲	عصا
۸۲	- لباس اولیا خوانان دیگر
۸۳	- لباس بچه خوانان
۸۳	- لباس قاصدان و فرستادگان
۸۳	- لباس شهادت خوانان و جنگجویان موافق
۸۳	ب - اشقیا خوانان
۸۳	- لباس امیران مخالف
۸۴	- لباس شمرخوانان و اشقیای دیگر
۸۴	- لباس زن خوانان
۸۴	ج- اشخاص میانه حال
۸۴	- لباس فرنگیان و دیگران
۸۵	- لباس فرشتگان و حوریان
۸۵	- لباس دیوان
۸۶	- لباس جنیان و پریان
۸۶	- لباس درگذشتگان
۸۷	د- شبیه جانوران
۸۷	- لباس حیوانات
۸۸	رنگ در ازار و اسباب تعزیه
۸۸	- سپر
۸۸	- کلاهخود
۸۹	- ابلق
۹۰	- تیرپوش
۹۰	- چکمه
۹۰	- حجله

۹۰	نشیمنگاه امیران
۹۱	چادر
۹۱	علامت
۹۱	علم یا بیرق
۹۳	شال
۹۳	کجاوه
۹۳	تفسیر رنگها در میدان تعزیه
۹۳	بیان حسی و عاطفی رنگ
۹۴	قرمز
۹۴	سبز
۹۴	زرد
۹۵	سیاه و سفید
۹۵	بیان ساختاری و بصری رنگ تعزیه
۹۶	بیان نمادین رنگ در تعزیه
۹۷	۱- رنگ سبز
۹۹	۲- رنگ قرمز
۱۰۰	۳- رنگ زرد
۱۰۲	۴- سفید
۱۰۳	۵- سیاه
۱۰۴	۶- آبی
۱۰۷	فصل پنجم نتایج پژوهش
۱۱۱	فصل ششم نگارخانه
۱۱۱	نگاره‌های ایرانی- اسلامی
۱۲۹	اختتام
۱۳۳	منابع و مآخذ

پیشگفتار

نمایش تعزیه خود آیینی جامع است که از نشانه‌های متعددی در بازنمایی یک واقعه تاریخی بهره می‌برد. کوشش‌های پژوهندگان این حوزه، غالباً معطوف به مطالعه تعزیه در بستر تاریخی بوده است و کمتر رویکرد فراتاریخی در شناخت نمادین به عناصر تعزیه داشته‌اند. کتاب حاضر ضمن مطالعه سیر تاریخی نمایش تعزیه در ایران، به بررسی گشایی عناصر نمادین در نمایش مذکور، به ویژه عنصر رنگ در دو بخش لباس و نیز ابزار و اشیاء پرداخته است. رنگ‌های مورد استفاده در آیین تعزیه رنگ‌هایی بسیار تأثیرگذار همراه با بیان مفهومی و ادبی است. از منظر روانشناسی رنگ نیز، رنگهای آیین تعزیه را در کمتر هنرهای نمایشی دنیا می‌توان سراغ گرفت. کتاب پیش روی شما، بخشی از پایان نامه کارشناسی مولف در رشته نقاشی در سال هزار و سیصد و هشتاد و هشت، و نقاشی شمس بوده است که به لطف الهی، در سال جاری با افزودن بخش‌هایی به آن کامل و آماده نشر شده است. پیشکش حاضر شامل دو بخش نظری و پروژه عملی بوده است که بخش نظری آن به دنبال مطالعه سیر تاریخی نمایش در ایران و پس از آن تحلیل نمادین عنصر رنگ در نمایش مذهبی تعزیه است که خود مصفا و هنر دوره اسلامی ایران می‌باشد. پیرو مطالعات نظری، بخش پروژه عملی تحت عنوان "نگاره‌های آیین تعزیه اسلامی" در قالب شانزده اثر نقاشی بر بوم که یازده اثر آن با الهام از نقش مایه‌های اسلامی و عاشورایی رنگین بر نیز با الهام از نقش مایه‌های ایران باستان شکل گرفته که در فصل ششم (نگارخانه) عرضه گردیده است.

در جریان چاپ این کتاب اساتید فرهیخته و ارجمند جناب آقای دکتر عباسی ووندیان و سرکار خانم دکتر محمودی مرا یاری نموده‌اند و نیز از تلاش همسر عزیزم و دیگر دوستان که لطفشان شامل حال اینجانب شده است کمال تقدیر و تشکر را دارم.

امید آنکه کتاب حاضر برای طالبان و علاقمندان مباحث نظری و کاربردی هنر مفید فایده باشد.

مقدمه

لب تشنه ام از سیده آبم بدهید
جامی، ز زلال آفتابم بدهید
من پرستم سوزان حسینم یاران
از حنجره عشق، جوابم بدهید

مطالعات و آناه‌ها را بر مفهوم در صفحات تاریخ پیشینیان در کتابها و در لایه لای طبقات زمین در آثار پر شکوه و عبرت انگیز آنها بسیار نکته ها به ما می آموزد و عمر ما را به میزان قابل ملاحظه ای ثمربخش می کند... و مگر نه این است که حاصل عمر چیزی جز عبرت و تجربه ای نیست؟ آیا تاریخ جلوه گاه عالی ترین عبرت ها و تجربه ها نیست؟

بر ارزشترین فرازهای تاریخی آن صحنه ای است که از زندگی مردان بزرگ سخن به میان می آورد. زندگی آنان بازتاب های مخصوصی دارد و نکته های انواع حادثه هاست. آنها بزرگ بودند و آنچه مربوط به آنها است نیز از جمله تاریخشان بزرگ و با عظمت است و درخشندگی خیره کننده ای دارد و به نحو فزاینده ای آموزنده و پرمعنی و اسرارآمیز است. آنها آشکار آفرینش اند و زندگی آنان هم شاهکار تاریخ و مملو از حماسه های پرشور است. آنها غالباً روی نوار مرزی املاها و تحولات اجتماعی می زیسته اند و به همین دلیل حلقه های اتصال دنیای مختلف و متضاد بوده اند و زندگی پر ماجرای آنها شاهد رنگهای گوناگونی است و از جمله آنهاست حماسه خون و قیام عاشورا...

مراسم مربوط به خون و حماسه محرم و عاشورا- از مناظر مختلفی است و بررسی و تحقیق قرار گرفته و خواهد گرفت، که این خود صد البته دلیلی بر غنا و گستردگی مفاهیم و معانی این ماه دارد. از جمله می توان مراسم این ماه را از منظر نمادشناسی نیز مورد بررسی قرارداد.

فرهنگ کل متشکلی است که از موجودیت تقشمند عناصر متعدد آن نقش می گیرند و آن جان یافته را نیز متقابلاً در وجود همه آن عناصر می دمند و این گونه است که زندگی در فضای فرهنگ جریان می یابد.

فرهنگ مجموعه ای نظام منداست که هر یک از اجزا و عناصر آن، در رابطه ای ساختاری عملکردی و سازمان یافته، با عناصر و اجزا دیگر و با کل مجموعه نقش خود را به نحوی غایت مندانه ایفا می کند و خود نیز، به همین ایفای نقش زنده اند. مراسم و آیین ها، عناصر فرهنگی سیالی هستند که به تبع کیفیت خود با همه

اجزای مجموعه در تماسند و فرهنگ و جامعه را استواری و استحکام می‌بخشند. مراسم، در میان مجموعه عناصر فرهنگ از جمله این نقش و وظیفه را دارند که آن جان یافته را در وجود همه عناصر بدمند.

مراسم محرم در ایران، درکنش متقابل خود با مجموعه فرهنگ، عناصر نمادین آن را به خود گرفت و آنها را از اندیشه‌ی پیشگام شیعه، سرشار ساخت و به شیوه‌ای بسیار هنرمندانه و تأثیرگذارانه به فرهنگ مردم هدیه داد. برای کاوش هرچه ژرف تر در مراسم خاص دینی، گزیری جز این نیست که از مسیر نماد شناسی ورود پیدا کرد. نمادها سرشار از تأثیر گذاری و پویایی هستند. به بیان دیگر نمادشناسی مراسم عاشورا، جستجوی ریشه‌های اعتقادی شیعیانی است که می‌گویند همه ساله با احیای نمادهای خاص این ماه، ارزشهایی را به عنوان رکن اساسی بقای جامعه اسلامی مطرح است در خاطره‌ها زنده کنند و نشان دهند که معنای ناب که نمادهای محرم با خود به همراه می‌آورند در طول تاریخ از نسلی به نسل دیگر منتقل شده‌اند و در مسیر انتقال، صدها ساله که صیقل خورده و بیش از پیش بالیده شده‌اند.

نمادهای محرم برتر بوده و درخواست از رفتارهای فرهنگی و عقیدتی مردمی است که در فراز و نشیب تاریخ پر شکوه اسلام همواره می‌ویش و شتیان ارزش‌ها بوده‌اند، ارزشهایی که قطعاً از دل اعتقادات آنان طلوع کرده است. برای کسانی که محرم بیرون از حوزه اعتقادات دینی تفسیر و تاویل می‌کنند، نمادهای محرم در حد و اندازه صورت‌ها و فرم‌ها باقی مانده‌اند. آنان در شگفتند که چگونه ممکن است نقوش و صور این چنین در وسعت تاریخ زندگی کسی و نه تنها از میر پایی و ماندگاری شان کم نگردد که هرروز بیش از دیروز بپایند و ببالند. آنچه در این میان به این غموش رفعت و پایایی داده است معنایی است که در این صورت‌ها حلول کرده است به بیان دیگر این اشکال و صور به اعتبار معنایی که در پس آنها است واجد اعتبار و ماندگاری شده‌اند و گر نه «کعبه یک سنگ نشان است نه گم نشود».

نماد پروری شیعیان با رویکرد و باورهای بنیادین محرم نه از سر تقابل و نه بر اساس موهومات و توهمات بوده است بلکه آنان با رویکرد نمادسازی برآن بوده‌اند تا حقیقت محرم را که هم‌اکنون امر به معروف و نهی از منکر است به وسیله‌ی نمادها به همه اعصار انتقال دهند و آن را بدین سان از آشفته شدن به روزمرگی‌ها و فراموشی‌ها دور نگه دارند. اساساً هر ملتی زمانی که بر سر آن است تا باورهای بنیادی خود را از تعرض زمان دور نگه دارد می‌کوشد تا آن را در حریر نماد قرار دهد. طبیعی است که باورهای یک ملت هر اندازه در هم نشینی و مجاورت با دین باشد به افق ارزشها نزدیک تر خواهد بود. از الطاف خاص محرم نیز یکی آن است که نمادهایی را با خود به همراه می‌آورد که همچون این ماه خاص و بی بدیل می‌باشد.

مراسم ماه محرم در کلیت خود یک نماد است و سرشار از نشانه‌های نمادین است که در دسته گردانیه‌ها، شبیه خوانی و در دیگر آیین‌ها و رسم‌های معمول در صورت‌های گوناگون جلوه می‌نماید. در تمامی موارد بیان نمادین، جلوه‌ی هنری دارد و از هنرهایی چون نمایش، موسیقی، شعر، نقاشی و انواع هنرهای دستی بهره می‌برد.

نشانه‌ی نمادین گاهی در غالب کلیت یک رسم می‌نشیند و در مواردی با عنوان جان مایه اعتقادی رسم و یا مراسم در پیوند با یک آرمان به نحو هدفمند اندیشیده شده در این کالبد قرار می‌گیرد، کالبدی که ممکن است پیش از آن، محتوایی دیگر بدین شکل، اما نه بدین وجود و جان را در خود جای داده باشد از این گونه است توق، علم، نخل، کتل، پرچم ها و...